

אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

02 גיליון
2012 אביב

מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית

אוניברסיטת תל־אביב

עורכים מיכאל גלזמן, מיכל ארבל
המערכת אבנר הולצמן, אורי ש' כהן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט

רכז המערכת נדב ליניאל
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמו־קובץ, המשרד לעיצוב גרפי
על העטיפה: מתוך סרטו של אורי זוהר, חור בלבנה (1964)

ot.kipp@gmail.com

© 2012 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב 69978
הוצאת הקיבוץ המאוחד
נדפס ברפוס אליניר

התנגדות לתרגום: מחשבות על המקור

מיכל בן-נפתלי

מוקדש לאבות ולאמהות המתרגמים

היד הנשמטת מידך, המרחב הריק המתפרש פתאום לצדדים בלי עוגן להיאחז בו – רגע הבהלה הזוה, האבדן המוחלט הזוה, הוא בן-לוויה ותיק שלי. הוא כמו אורב לי מאחורי הקלעים של העולם, מאחורי פני השטח של הדברים, מחכה לאיזו פרצה שתיפתח לו כדי לפרוץ החוצה וללפות בי, אם להרף-עין ואם לשעה ארוכה. אז עולה סחרחורת קלה בשיפולי העורף, כאילו נשמטה הקרקע ונפער בור, ואני מסמיך את הכורסא לקיר ומצמיד את עורפי אל המסעד, כמחפש יד רכה שתתמוך בראשי.¹

1. שמעון זנרבנק, אבות ואחים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2004, עמ' 81.

השורות האלה האחוזות חרדה, השורות הפרטיות והחשופות של שמעון זנרבנק מתוך הממאר שכתב, אבות ואחים – וכלום אין הממאר הז'אנר המובהק של המתרגם, חוץ מן התרגום עצמו? – שולחות יד, בלי ללפות, אל עבר היעדר-העולם המלנכולי של המתרגם, אדם נזירי ושותק, באותן שעות ארוכות שבהן קיומו מצטמצם לליטוש בדידים של שפה, מילים הנחוזות בעירומן, המופיעות לפניו לסירוגין שגיבות והרות משמעות או מרוקנות ותפלות, לשון חוכמה הרדופה בהבל הבלים וחוזר חלילה ללא הרף. הסכנה הנוראה הרובצת לפתח כל תרגום באשר הוא, כתב ולטר בנימין במסתו הנודעת "משימתו של המתרגם", היא "ששעריה של לשון שהורחבה ושונתה כך ייטרקו באחת, והמתרגם ימצא כלוא ככלא השתיקה".² בטרם יחתום בנימין את דבריו בכתבי הקודש, בלשון הלוגוס הקדושה שבה מילוליות ומשמעות חד הן, הולכת נילי מירסקי, מתרגמת המסה, כמו מאליה, אל החטאת הרובץ לַפְתַח, אותה מפלצת לשונית שדנה את קין לכישלון התרגום הראשון: עליו להמשיל חטאת שהוא אינו יכול להמשיל – "לפתח חטאת רבץ ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו" (בראשית ד ז) – בדיוק מפני שהוא מוצף וחסר מילים. והוא הולך עם הבל אל השדה שמחוץ לגן, אל מקום אשר אין בו לשון ואין בו דיבור. שערי הלשון, כתב בנימין, יכולים לכלוא את המתרגם בשתיקה, ואף על פי כן, אין זה ברור אם אותה צניחת משמעות "מתהום אל תהום, עד שהיא מחשבת להיעלם במעמקי לשון שאין להם קץ",³ היא תוצאה של התרגום או המקור הקמאי והעלום שלו. אבל האם קריאה מעין זו אינה הולכת בכיוון הפוך לאופק המשיחי שמציע בנימין, המטעים שהוא מדבר על אירועי לשון שאינם אירועים סובייקטיביים ועל תהום מבנית שאינה תהום פאתטית? האם קריאה מעין זו אינה לוקה במה שבנימין כינה פסיכולוגיזם, בניגוד למאמץ הפואטי והאנטי-הרמנויטי שלו לדבר על הלשון הטהורה הנקייה ממשמעות ומאמירה?

בדברים הבאים אנסה לקרוא אחרת את הטענות הקסומות והסתומות של בנימין החותרות אל עבר משהו החבוי בלשונות, אל עבר "מחוז הבטחה קדמונית שעוד לא בא בו אדם".⁴ אנסה לדבר על האופק הזה לא במונחי תהליך הקשור בלב-לבם של חיי הלשון אלא במונחים של אופק אימננטי, שפה אבודה שהמתרגם מחפש בתוכו והקשורה, כמו אצל קין, בכישלון מוקדם של ניסיון תרגום ואולי אף בהתנגדות לתרגום. בדרך כלל, מטבע הלשון "התנגדות לתרגום" מופיע בדיונים המבקשים לתאר את מה שיש בו, בטקסט המקורי, מן החד-פעמי והייחודי החומק מהעברה שלמה אל שפת היעד. כך, למשל, בהרצאתו "מהו תרגום 'רלוונטי'?", העוסק במחזה הסוחר מוונציה, שואל דרידה את לשונו של שיילוק כדי לאפיין את ליטרת הבשר של המקור, שאינה ניתנת להמרה למטבע עובר לסוחר אלא משהיא עוברת ספיריטואליזציה. במילים אחרות, לשון היעד מבקשת למסור את המשמעות הסמנטית של המקור על חשבון ויתור על המילוליות שלו, על התחביר, על אחדות של משמעות ומצלול שאינם ניתנים לתרגום מדויק, אף על פי שברור שגם במישור הסמנטי, התקה מלשון אחת לאחרת גוררת ממילא ויתור על עולמות מושגיים. לחלופין, נהוג לדון

2. ולטר בנימין, "משימתו של המתרגם", מגרמנית: נילי מירסקי, בתוך ז'אק דרידה, נפתולי' בבל, מצרפתית: מיכל בן-נפתלי, רסלינג, תל-אביב 2002, עמ' 140.

3. שם, שם.

4. שם, עמ' 133.

בהתנגדותה של לשון היעד. פול ריקר מדבר בחיבורו "על התרגום" על אתנוצנטריות הנובעת מפחד ואפילו משנאה כלפי הזר המאיים על הזהות הלשונית. לדבריו, "השתמשתי, כמו בפסיכואנליזה, במונח 'התנגדות', כדי להתייחס לסירוב הסמוי לעמידה בניסיון הזר מצדה של השפה המארכת"⁵, סירוב או התנגדות תרבותית הגוררים מעשי טיהור וטרנספורמציות בוטות, יותר או פחות, של המקור. בשני המקרים האלה, של המקור ושל התרגום, ההתנגדות מוגדרת אפוא כאיכות המצויה בלשונות עצמן, או, למעשה, בתרבויות שבהן הן משמשות, כמו היו סובייקט שאפשר לייחס לו, על דרך ההשאלה, פעולות התנגדות, הדיפה, מחאה או מרי. ואמנם, העיסוק המקובל בתרגום מרבה לעסוק בניסיונות האדפטציה של הלשונות זו לזו. הפיגורה של ה"מתרגם", המופיעה בכותרת הריון של בנימין, היא במידה רבה אל-אישית. נהוג כמובן להתייחס לכישרון, ליכולת הפואטית או לגניוס של המתרגם, אבל אין מתייחסים אליו כאל עוד ערכאה שגם את התנגדותה המורכבת לתרגום יש לשקול, שהרי גם היא כוח פועל במשימתו של המתרגם.

במוספים לחיבורו "עכבה, סימפטום וחרדה" מ-1926 מונה פרויד סוגים שונים של התנגדות לאנליזה הנובעת מהתגוננות, מהדחקה של ייצוג מן התודעה או מן הזיכרון. ההתנגדויות השונות קוראות לאסטרטגיות אנליטיות תואמות. ההנחה הדומיננטית היא שאפשר להסיר התנגדות על ידי גילוי האמת של הסימפטום, כלומר באמצעות התבונה ההרמנויטית של האנליזה, המייחסת משמעות להתנגדות. ואולם, יש שהתנגדות אינה ניתנת לאנליזה. היא ממשיכה גם לאחר שהתנגדות של האגו מוסרת באמצעות הקבלה האינטלקטואלית של הפרשנות המוצעת. מדובר באותם מקומות שבהם מופעלת התנגדות מוחלטת ומופלגת שאין לה כל משמעות זולת פעולתו הרגרסיבית, הא-חברתית, הדיסוציאטיבית של יצר המוות, הלוכשת את צורת כפיית החזרה.⁶ האנלוגיה בין עולם האנליזה לעולם התרגום יכולה להיתלות בהיבטים חשובים של כל אחד מן התחומים, אם כי, כמובן, המרחק בין אינטראקציה המתרחשת בין שני אנשים בהווה חי לבין מפגשו הפרושי של אדם עם טקסט אינו ניתן לצמצום. ועם זאת, אין להתעלם מכך שבשני המקרים מדובר בתהליך העברה – ואצל המתרגם אפילו בחיי העברה – ובמשהו דרמטי המתרחש במרווח בין שניים. יתר על כן, אפשר לדבר על היחס בין הגוף או האפקט לבין הדיבור בלשון התרגום, כלומר לראות בסימפטום תרגום של אירוע טראומטי ולראות באנליזה, בתורה, ניסיון מאוחר לתרגום סימבולי של סימפטום האטום לכאורה לתקשורת. האם אפשר לראות, מנקודת מבט זו, את עבודתו של המתרגם כתרגום מסדר שני של תרגום קדום, או, ליתר דיוק, כתרגום של כישלון של תרגום קדום? האם אפשר לומר שזה, למעשה, מבחינתו של המתרגם, המקור האמיתי של מלאכת התרגום? גם כאן, לא נתעכב על ההתנגדות המודעת לעצמה של המתרגם שעה שהוא חש, למשל, שהוא חולק על התוכן המוסרי של טקסט מסוים שיש לתרגמו ומסיק קרוב לוודאי כי עליו לפטור עצמו ממשימה זו בדיוק מפני שאינו יכול להתמסר לה. אך כלום

5. פול ריקר, על התרגום, מצרפתית: שי רויז'נסקי, רסלינג 2006, עמ' 25-26.

6. זיגמונד פרויד, עכבה, סימפטום וחרדה, מגרמנית: יאיר אור, רסלינג, תל-אביב, 2007; Jacques Derrida, *Resistances of Psychoanalysis*, trans. Peggy Kamuf, Pascale-Anne Brault and Michael Naas, Stanford University Press, Stanford, California 1998

עלולה לצוץ התנגדות בלתי מודעת לעצמה בלב המחויבות והאחריות שהמתרגם נוטל על עצמו?

ריקר מעלה את המוטיבים הפרוידיאניים של עבודת הזיכרון ועבודת האבל על אובדן בהקשר של משימתו של המתרגם.⁷ לדבריו, המתרגם קרוע בין ערכאת הקורא לבין ערכאת המחבר, ונאמנות לאחד כמוה כנגידה באחר. תרגום הוא לפיכך ויתור על אידיאל התרגום המושלם בהיעדר ערכאה שלישית של שפה אוניברסלית או שפה טהורה שניתן אי פעם לפרוע את החוב כלפיה. לטעמי, מדובר במלנכוליה קדומה יותר השבה ומפגישה את המתרגם עם הריק שביסוד השפה והגובלת לעתים בדיכאון. שום בליעה של לשונו של האחר, שום הזדהות מתרגמת עם לשון המקור, העשויה מקץ זמן להביא את המתרגם ללהטט בה ולדבר בה כמו הייתה קניינו שלו-עצמו, אינן יכולות למחוק את המלנכוליה הזאת, או את הדיכאון הזה. שכן, זהו המצע של מלאכת התרגום, מצע הנוגע לשאלה מדוע אדם נעשה מתרגם, מדוע בחר בבחירה הזאת שאינה ככל בחירה, בחירה שבה הוא מדבר בקול שאול ובמילים שאולות, בחירתו של הילד קשה-התרגום, קשה-השפה, הילד שאינו יכול לתרגם, הילד שתרגומו המוקדם נתקע או שובש, הילד שבינו לבין דוברי השפה עמד חיץ, הילד שראה את כל חייו כמשימה כבדה של תרגום, הילד שגופו תרגם לו את עצמו ושייעד לו למשימה לתרגם את ההווה. שאלת המקור היא אפוא שאלת היחס בין המתרגם לבין שפת אמו. האם אפשר להעז להציע כאן סקיצה תיאורטית או הכללה? והלאו המקרים כה רבים ומגוונים, בוודאי בסביבה הרב-לשונית הישראלית שבה רוב ההורים, וכמובן הסבים, דיברו לשון אחרת, לשון הסודות וההסתר, לשון הבית או הגלות שפערה מרחק בלתי עביר בין שפה למקום. ובכל זאת, המתרגם אינו בהכרח בעל בית בכמה שפות, והתרגום עשוי לנכוע לא מיכולתו הלשונית דווקא אלא מהתודעותו המוקדמת לקושי שאין להתגבר עליו והנעוץ בפועלת התרגום של מי שלעולם לא יוכל לשחזר את סיפור מקורות התרגום שלו-עצמו.

"במישור הנפשי", מצטט ריקר את דבריו של אנטואן ברמן, "המתרגם אמביוולנטי. הוא מבקש לכפות על שני הצדדים: לכפות על שפתו להתמלא בזרות, לכפות על השפה האחרת לגלות אל תוך שפת אמו".⁸ מהם תנאיה של היקסמות מעין זו משפה זרה, שלעתים היא קרובה לשפת האם, או אפילו שפת האם ממש, כמו במקרה שמתאר זנדבנק – "מעבר למעמד הממילאי הזה של העברית בשבילי, יש לי שפה אחרת, עמוקה יותר, מטושטשת יותר. אולי זוהי שפת האם האמתית שלי, ואילו העברית שפת האב. כוונתי לגרמנית"⁹ – אבל לעתים היא מרוחקת מאוד משפת האם? מה מכשיר את הקרקע לספיגת הזרות בתוך האינטימי? ומה הדבר אומר על תחושת הזרות האינהרנטית לאינטימי? שכן, מצד אחד, המתרגם חש שיש לו שפה, שאין לו שפה מובהקת ממנה, אך בה בעת הוא חש עירום משפה, כאדם חסר שפה השרוי בחיפוש מתמיד אחר מילים שככל שהוא מיומן יותר במלאכתו כך הן יותר בהישג יד, לכאורה, אבל בפועל הן רחוקות מילין מהשגתו. מיומנות בתרגום אינה קיצור דרך ביחס לבעיות העמוקות של התרגום, הנובעות מכמיהתו להיות מוכן כאילו הוא עצמו היה גוף התרגום. ככלות הכול, המתרגם חולם על תרגום מוחלט ושקוף.

7. ריקר, על התרגום, לעיל הערה 5, עמ' 51.

8. שם, עמ' 30.

9. זנדבנק, אבות ואחים, לעיל הערה 1, עמ' 30.

מתרגם של כתיבה עיונית עשוי להעיד על עצמו שהתרגום עבורו הוא מעין ניכוס של מרחב סימבולי חדש שבו יחוש כבן בית. כך עשוי להעיד גם אינטלקטואל הכותב בשפה זרה היכולה לשמש לו לביטוי רהוט או מתוחכם יותר משפת אמו. אבל מקרה מעניין יותר, וקרוב יותר לענייננו, הוא המקרה של הפסיכואנליטיקאית ז'וליה קריסטבה ש"גילתה" את הרובד הסמיוטי בלשון, כלומר את הרובד הקדם-לשוני או העל-לשוני – זה הנוכח באקולוליות ובמקצבים תינוקיים, באותם תוצאי משמעות שאי-אפשר לצמצמם ללשון – בשפה שאולה, כלומר בצרפתית. כאילו נדרשה לה שפה זרה כדי למצוא את הסמיוטי הבולגרי של מקורותיה, כדי לדבר את המקור, שאפשר שהציב אי אז התנגדות בשפת המקור, כפי שעולה בדרך מעודנת מן התמונות הקצרות של מסתה המוקדמת "סטאבט מאטר" המשחזרת בלאקוניות יחסי-בת נוכח לידתו של בנה-שלה ונוכח ערכאה נוספת, חיונית אך אניגמטית, של מריה הבתולה: "צבעים קודרים, חלקים, שלווים. אמא: אנאמנזיה"¹⁰.

האבל קודם לתהליך התרגום, או, במילים אחרות, האבל הוא ה"יש לתרגם" הראשון, הציווי הראשון על תרגום. זוהי נקודת המוצא, המקור של המתרגם. יחסי "מקור" ו"תרגום" במובן המקובל הם משניים למקור המוחמץ והמודלק, שם שפת האם נחוותה תמיד כזרה במובן מסוים ומעולם לא נוכסה. שפת האם: כלומר, לא השפה הסימבולית אלא התרגום הסמיוטי המוקדם הוא שסורב. המתרגם הבוגר אינו זוכר את המומנט הזה ואינו זוכר אם התרגום נחבל במישור הביטוי או במישור התקשורת, אם לא הצליח לבטא את עצמו או אם ביטא אך לא הובן. אבל המומנט הזה, הממשי או המדומיין, מונח בגרעין התרגום המאוחר כהתנגדות ראשונה לתרגום, והתרגום המאוחר הוא ניסיון לפצות על כישלון זה – שוב, כישלון שאינו כישלון הסימבוליזציה אלא כישלון קמאי יותר, זה של הסמיוטיזציה המוקדמת. והניגון הזה, המקצב הזה, יישמע בשפה הזרה, ולו לאוזניו בלבד, כמוליך התרגום. השפה הזרה תישמע לו תמיד כשפת-שלו, השפה ששמע בתוככי תוכו, השפה שמתרגמת אותו, שידעת אותו באיזה אופן לפני שהוא יודע אותה, שמבטאת את זרותו, שמלכה אותה. דרכה הוא ער לכך שאינו בן בית בשום שפה. שפה שהוא מוצא, המתווכת עבורו שתיקה פרטית מאוד. שפה לא מוחלטת, לא אוניברסלית, המשתנה ממתרגם למתרגם. היא הכמיהה לתרגום והיא תשוקתו. שפת אם לא-ביוגרפית, שפת אם מדומיינת. כלום יש דבר כזה?

המרווח בין הסמיוטי לבין הסימבולי, בין האפקט או הדחף לבין המילה, עומד בלב מאמץ התרגום ומלווה אותו כמו מלמול, כמו עוד שפה שאינה נשמעת ושעשויה להימחק לגמרי מן התוצר הסופי של התרגום, זה שנחשף לעיני כול. ודווקא משום כך זה לעולם לא מסתיים, זה נכפה לחזור על עצמו: עבודת אבל, עבודת תרגום, עבודת קיום. מרגע מסוים המתרגם יודע שזו משימת חיים, שכן, מה שאינו ניתן לתרגום, המקור שלו, נותר המניע העמוק והאחרון שלו. זוהי משימה שמצווה עליו לנודד תמיד בין שפה אחת לאחרת, בין חוכמה אחת לאחרת, בין מוזיקה אחת לאחרת. המתרגם חי במרווח. משום כך הוא עובר מפרויקט אחד לאחר או בונה את מה שמכונה "מפעל חיים", כמו תרגום כל הטרגדיות היווניות, או כל יצירתו של שייקספיר, או פרוסט במלואו. אך זיהוי מתרגם עם קורפוס מסוים

10. ז'וליה קריסטבה, סיפורי אהבה, מצרפתית: מיכל בן-נפתלי, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2006, עמ' 231.

הוא רק חלק מן התמונה. שהרי, יותר משהוא מזדהה עם מחבר ועם השקפת עולם, המתרגם תר אחר המרווח, המרפרף רפרוף דק, דוקר אך לא בלתי נעים, בינו לבין המקור שלו. אחת הנגזרות של מצב זה היא שכרו הזעום של המתרגם, שלעולם אינו שקול לעניינו. שכן, המתרגם אינו עובד לפרנסתו. הוא עובד לקיומו, עובד את קיומו, את עבודת קיומו. זוהי אפוא הציניות של הכלכלה החברתית, המזדהה שגם אם לא תיתן גמול הולם, גם ללא תרגום כלכלי שווה-ערך, עבודת הקיום הזאת תימשך. בדיוק מפני שמה שמונח כאן על כף המאזניים אינו ניתן לתרגום. נגזרת אחרת של מצב זה היא היחסים הטעונים בין מתרגמים. כאשר מתרגם מעיר שאינו אוהב תרגום שנעשה בידי מתרגם אחר, הטענה היא מסדר סמיוטי. הוא אינו מצליח לשמוע ולו הד קלוש של הניגון של-עצמו. אך המוזיקה ששומע המתרגם איננה בהכרח זו שנשמעת בחוץ. קהילת המתרגמים היא קהילה של פיות ריקים, בפרפראזה על דבריהם של ניקולס אברהם ומריה טורוק על שפת האבל.¹¹ זוהי עבודה שתוקה שראשוניותה אופפת אותה בקולות. המתרגם שומע קולות, ולעתים הוא שומע קולות לראשונה. המלמול עוטר את התרגום.

"פרכה גמורה היא לראות בתרגום כמין משוואה אילמת בין שתי לשונות שעברו מן העולם", כתב בנימין. "אדרבא, מבין כל הצורות הספרותיות, התרגום הוא היחיד שנפל בחלקו לעמוד הן על משמר ההבשלה המאוחרת של לשון המקור, הן על משמר חבלי הלידה של לשונו שלו".¹² בנימין דיבר, כאמור, על סבלה של הלשון ועל חבלי הלידה של לשון התרגום, אבל האם אי-אפשר לשמוע כאן גם את חבלי הלידה של לשונו של המתרגם, לשון המכניסה את המקור "פנימה", כדברי בנימין, כשהיא אדישה למפגש עם התוכן הסמנטי של אמירותיו?

כל מתרגם נושא עמו "משפחת תרגום" שזנדבנק מכנה "אבות ואחים", כפילי אבות וכפילי אחים – ואמהות ואחיות, כמוכן – ברוח ובשפה. פעם, בתקופה שתרגמתי את נפתולי' בבל, חלמתי שאבי פונה לז'אק דרידה באנגלית ואומר לו בטון קרוב מאוד לבכי: "But what about the Torah, Mr. Derrida. What about the Torah?". היה זה חלום סתום במיוחד, הַד מפתיע של המקום-ללא-תורה שבו גדלתי, מקום מבולבל, תחת אורה החילוני העז של תל-אביב שבה טוביה החולב היה רק קוריוו והאופק השתרע חלק, ללא הררי חושך.

המתורגם, או מה שמכונה בלשון המקובלת "מקור", אינו חסר חשיבות. הוא מחזיק עבור המתרגם את שמחת החיים או את יצר המוות. הוא עשוי להיות ראי ללא חיץ לדיכאונו של המתרגם, למקור התרגום, והוא עשוי להציב התנגדות לדיכאון הזה: התנגדות להתנגדות, סוג של תרפיה, אף על פי שגם יחסי הראי יש בהם מעין נחמה. לא תמיד המתרגם יודע מה מושך אותו אל טקסט מסוים, מדוע בחר בו. הוא יתרגם אותו כדבר הקרוב אליו ביותר, ואפשר שיטעה. אך ברמה מסוימת הוא לעולם אינו טועה.

11. Nicolas Abraham and Maria Torok, *The Shell and the Kernel*, trans. Nicholas T. Rand, The University of Chicago Press, Chicago and London 1994

12. בנימין, "משימתו של המתרגם", לעיל הערה 2, עמ' 132.